

ZARYS DZIEJÓW ŻAR I ZIEMI ŻARSKIEJ

Analizując przeszłość miasta i jego zaplecza społeczno-gospodarczego należy zastanowić się nad pewnymi ogólnymi uwarunkowaniami oraz cechami, które ułatwiały lub opóźniały postęp. Bez tego nasza rekonstrukcja dziejów może mieć jednostronny charakter. Trzeba bowiem wiedzieć, jakie czynniki zewnętrzne i wewnętrzne warunkowały zachodzące zmiany, na czym polegały relacje zachodzące między nimi, co kształtowało stosunki ludnościowe, jaki był system zarządzania, czym charakteryzowała się struktura kulturowa, itp. Bez uwzględniania tych ogólnych uwarunkowań i poszukiwania specyficznych cech nie byłibyśmy w stanie wskazać tego, co było w dziejach Żar specyficzne, własne lub posiadało charakter ogólniejszy. W przypadku Żar jest to konieczne również dlatego, że dzieje tego terenu nie dadzą się ściśle pomieścić w ramach periodyzacji historycznej żadnego z sąsiadujących państw.

Utrzymująca się przez szereg wieków jego znaczna samodzielność spowodowała nieco odmienny przebieg dziejów gospodarczych i społeczno-kulturalnych. Podobnie wygląda sytuacja w samym mieście, które będąc prywatną własnością, nie mogło się rozwinąć w większy ośrodek gospodarczy i polityczny. A zmienność politycznych losów oraz przemiany gospodarcze znalazły swoje odbicie w rozwoju miasta, jego zaludnieniu, zabudowie i zagospodarowaniu. Wpływ na to miało również bezpośrednio zaplecze Żar, którego granice zmieniały się. Najbardziej trwały związek z miastem posiadała najbliższa okolica tworząca koło o promieniu około 10 km, regulująca, ale i granicząca rozwój swojego centrum.

Mamy więc do czynienia nie z jedną siłą sprawczą, ale z całym ich układem. Dlatego poszukiwania tych ogólnych uwarunkowań i cech dokonujemy w pięciu zakresach: ludnościowym, geograficzno-historycznym, ustrojowo-administracyjnym oraz kulturowym. Problematykę tę rozpatrujemy chronologicznie, by wykazać jej ewolucję w poszczególnych formacjach społeczno-ekonomicznych.

1. Czynniki ludnościowe i demograficzne

Rozważania nasze rozpoczynamy od czynników ludnościowych i demograficznych, bowiem w nich tkwiły główne siły napędowe zachodzących zmian. Na każdym etapie rozwoju, o obliczu, dynamice, charakterze naszej ziemi i jej ośrodka decydował człowiek, z jego świadomością przynależności i umiejętnością przekształceń.

Najnowsze badania, a przede wszystkim analizy językoznawcze wykazały, że na obszarze między dolnym i średnim Bobrem, a Nysą Łużycką w okresie przedpaństwowym używany był język słowiański o cechach języka zachodniopolskiego¹. Potwierdzają to również badania archeologiczne², które dotyczą wprawdzie okresu znacznie wcześniejszego, niemniej pozostają w związku z istotą problemu i umacniają rezultaty prac językoznawców. Dopiero w drugiej połowie XIII wieku tereny te zaczęto określać łuzycyckimi,³ mimo że napór niemiecki na tereny Łużyc trwał już od X wieku, co musiało pociągnąć za sobą przemieszczenie się ludności łuzycyckiej na wschód za Nysę Łużycką.

Od połowy XIII w. zaczynają też coraz liczniej napływać koloniści niemieccy. Postępy kolonizacji nie były tak duże, jak to przedstawia część historiografii niemieckiej⁴. Jeszcze do 1820 r. w północnej części powiatu żarskiego przeważali Łużyczanie, ale i po tym roku w południowej jego części kazania w kościołach wygłaszano w języku łuzycyckim.

Znacznie dłużej przetrwały słowiańskie nazwy wsi, a wiele z nich zostało zmienionych dopiero w czasach hitlerowskich⁵.

Stosunkowo szybko udało się skolonizować samo miasto ale i tu do XVIII wieku zatrudniano na targach tłumaczy polskich i łuzycyckich. Również wśród obywateli miasta jeszcze w XX wieku spotykamy często polskie nazwiska takie jak Głodkowski, Ciorek, Stokłosa czy Bogoryński⁶.

To przenikanie się wpływów polskich, łuzycyckich i niemieckich znajduje swoje odzwierciedlenie w ewolucji nazwy miasta. Wiemy, że jest ona pochodzenia słowiańskiego, co potwierdzają nawet historycy nie-

¹ K. Maleczyński, *Najstarsza zachodnia granica Polski na podstawie źródeł X wieku* (w:) *Początki państwa polskiego*, t. 1. Poznań 1962, s. 224; L. Tyszkiewicz, *Zachodni sąsiedzi plemion śląskich*, Sobótka, 19. 1964 Nr 1 s. 7.

² A. Kołodziejski, *Z problematyki badań archeologicznych między Nysą Łużycką a Bobrem*, (w:) *aZrycz wczoraj i dziś*, Zielona Góra 1967, s. 11 in.

³ St. Kowalski, *Gubin*, Poznań, t. I, s. 16 (maszynopis pracy doktorskiej, obrotowanej w UAM Poznań, udostępnionej przez autora).

⁴ J. G. Worbs, *Geschichte der Herrschaften Sorau und Triebel*. Zary 1826, s. 4; K. H. Rauert, F. Wendig, *Siebenhundert Jahre Sorau*. Dortmund 1960, s. 9.

⁵ St. Zajchowska, *Sieć osadnicza województwa zielonogórskiego*. Poznań 1961, s. 191 in. Tejże, *Rozwój gospodarczy i terytorialny Zar*. Poznań 1962, s. 29.

⁶ E. Engelman, *Geschichte der Stadt Sorau*. Zary 1936.

mieccy⁷. Początkowo występuje ona w postaci Sara, Zara, Zaro, łuzyckie Zarow, Sorawa i Soraw, a jako nazwa niemiecka występuje od 1689 r. w postaci Sorau. Po wyzwoleniu w 1945 r. używano nazwy Żóraw i dopiero w 1946 r. wprowadzono istniejącą do dziś nazwę Żary⁸.

Z posiadanych danych wynika, że w XVI wieku miasto liczyło około 2 tys., w 1794 r. — 3312 osób, w 1855 r. — 8549, 1910 r. — 18.019, 1925 r. — 18.328, 1939 r. — 25.902, a w 1980 r. — 35.700 osób. Przytoczone liczby świadczą, że przyrost ludnościowy nie był wielki, ale systematyczny. Oblicza się, że jeszcze w połowie XVIII w. 33% mieszkańców Żar było pochodzenia łuzycckiego⁹.

Sprowadzeni zostali do miasta w początkach XVI w. Żydzi, zostali z niego niebawem wydalenii, by jednak w połowie XIX w. powrócić znów do Żar.

Po pierwszej wojnie światowej zaczyna rosnać procent ludności katolickiej. Wpływ na to miał tzw. Ostflucht, czyli ucieczka Niemców na tereny Westfalii i Nadrenii. Na ich miejsce napływali robotnicy polscy, co wzmocniło poważnie osłabiony procesem germanizacyjnym element słowiański¹⁰.

W procesie germanizacyjnym możemy wyróżnić trzy etapy. Pierwszy rozpoczyna się w połowie XIII w. i kończy na początku XIX w. Charakteryzuje się naturalną dominacją ludności niemieckiej, sprawującej najważniejsze urzędy w mieście i narzucającej swój język pozostałym mieszkańcom.

Drugi etap posiadał już wyraźnie zorganizowany charakter. Zamierzano w nim głównie poprzez powszechne nauczanie i obowiązkową służbę wojskową, do całkowitego wyeliminowania żywiołu słowiańskiego. Po dojściu do władzy Hitlera rozpoczął się ostatni rozdział tego procesu. Szczególnie dotkliwie odczuli to Żydzi, których prawie wszystkich wywieziono do obozów koncentracyjnych i wymordowano. Polaków i Łuzyczan zaczęto ostro prześladować, pozbawiono ich wszystkich urzędów i zatrudniano do najgorszych robót publicznych¹¹.

W czasie II wojny światowej przywożeni byli do Żar i okolicznych wsi Polacy na roboty przymusowe. Wielu z nich pozostało tu również po wyzwoleniu.

Przybyłe nowe władze polskie musiały działać w początkowym okre-

⁷ J. G. Worbs, *Geschichte...*, s. 3; K. H. Rauert, F. Wendig, *Stiebenhundert...*, s. 12.

⁸ Wojewódzkie Archiwum Państwowe, Oddział w Żarach, Zespół Miejski, sygn., I-40.

⁹ F. Mětšk, *Ruch ludności i zmiany struktury ludnościowej w dolnołużyckim państwie stanowym Żary w latach 1618—1818*, Sobótka, 12, 1957, s. 498 in.

¹⁰ L. Rościszewski, *Z przeszłości ziemi żarskiej* (w:) *Ziemia żarska w Polsce Ludowej*, Zielona Góra 1979, s. 36.

¹¹ AP..., sygn. I-32.

sie w bardzo trudnych warunkach. Wprawdzie napływali tu Polacy, ale był to proces bardzo powolny. W dalszym ciągu najwięcej było ludności niemieckiej, a nieliczni Polacy lub Łużycanie, to byli tylko ci, którzy przetrwali okres germanizacji albo po przybyciu z innych części kraju osiedlili się na stałe.

Dopiero rozpoczęty w czerwcu 1945 r. proces wysiedlania Niemców, stworzył lepszą sytuację. Jednocześnie pilnym stało się zagadnienie zaludnienia wyzwolonych obszarów, bo wiązało się to z repolonizacją i zagospodarowaniem tych terenów. Datą przełomową w realizacji tego zadania był rok 1946, kiedy to napłynęło do miasta i powiatu żarskiego najwięcej osadników. Następne lata nie przyniosły już tak znacznego przyrostu. Ostatecznie repolonizacja tych terenów została zakończona na przełomie 1949/1950 r.¹²

Przez długie lata powiat żarski był niedoludniony, co stanowiło znaczną przeszkodę w pełnym zagospodarowaniu wsi i miasta. W powiecie występowała zawsze przewaga kobiet nad mężczyznami, z tym że większa ich liczba odnosi się przede wszystkim do Żar, gdzie stanowiły one 115%¹³.

Jeżeli w 1950 r., w momencie utworzenia woj. zielonogórskiego, Żary liczyły 16.400 osób, to w 1982 r. już 36.300.

Największy przyrost nastąpił w latach 1950—1960, a najmniejszy w latach 1960—1970. W następnej dziesięciolecie ponownie wzrasta, ale nie osiągnął on już dynamiki z lat pięćdziesiątych¹⁴.

Zwiększająca się systematycznie liczba ludności w Żarach była wynikiem przyrostu naturalnego oraz napływu ludności wiejskiej. Proces ten powodował jednocześnie starzenie się wsi, bowiem migracja w kierunku miasta obejmowała z reguły ludzi młodszych w wieku produkcyjnym.

W latach pięćdziesiątych występowały jeszcze różnice narodowościowe, co było zjawiskiem naturalnym w nowo tworzonych społecznościach. Dla rozważnego przez nas problemu istotne jest to, że Łużycanie pamiętali o swoim pochodzeniu. Większość z nich przenosząc się ze wsi do miasta i podejmując pracę w odbudowującym się przemyśle stosunkowo łatwo integrowała się z tymi wszystkimi, którzy przybywali tu z różnych stron Polski.

¹² H. Dominiczak, *Osadnictwo w powiecie żarskim w latach 1945—1950* (w:) *Żary...*, s. 82.

¹³ *Rocznik gospodarczo-statystyczny województwa zielonogórskiego 1979*. Zielona Góra 1980, s. 58.

¹⁴ W. Szymański, *Żary w latach 1971—1975* (w:) *Ziemia...*, s. 115.

2. Podłoże geograficzno-historyczne

Żary z okolicą leżą pomiędzy dwoma najważniejszymi lewobrzezowymi dopływami Odry: Bobrem i Nysą Łużycką. Obszar ten rozłożony na pograniczu Niziny Wielkopolskiej i Niziny Śląskiej, nosi nazwę Wyczożyny Żarskiej. Składa się ona z dwóch zasadniczych części: z części centralnej tworzącej Wzgórza Żarskie oraz z opadającej części bocznej ze spływającymi po jej zboczach potokami i rzeczkami.

Pod względem ukształtowania powierzchni obszar na północ od miasta stanowi monotonną równinę, a tylko okolica na południe posiada urozmaiconą rzeźbę¹⁵.

Te naturalne uwarunkowania spowodowały, że ukształtowała się swoista wspólnota administracyjno-gospodarcza.

Znalazło to swoje odzwierciedlenie w nazwach, których używano dla podkreślenia tej swoistości. W początkowym okresie posługiwano się pojęciem „pagust Zara” lub *terram Sarowa*¹⁶.

Przez kilka wieków funkcjonowało na tym terenie państwo stanowe (*Herrschaft*)¹⁷, a w XIX i XX wieku powiat żarski (*Kreis Sorau*)¹⁸. Po II wojnie światowej utrzymała się nazwa powiatu żarskiego, który obejmował terytorium byłego państwa stanowego. W 1975 r. powrócono do określenia „ziemia” i używa się go do dzisiaj w postaci „ziemi żarskiej”¹⁹.

We wczesnym średniowieczu plemię Zara, które posiadało jeden tylko gród w okolicach dzisiejszych Żar, obejmowało cały obszar między Bobrem a Nysą Łużycką w ich środkowym i dolnym biegu.

Politycznie włączone było do organizmu państwowego pierwszych Piastów, a narzucona okresowo zwierzchność niemiecka utrwalona została dopiero w XIII wieku. Mimo to udało się w okresie całego średniowiecza utrzymać związki ze Śląskiem. Ważną rolę odegrali w tym rycerze śląsko-łużyccy, którzy zdobyli sobie niemalże niezależne stanowisko i utrzymali niezawisłe od sąsiednich państw *dominium* Dziewinów i Packów²⁰.

W drugiej połowie XIII wieku istniały już na interesującym nas terenie trzy dominia: Żary, Przewóz i Trzebiel, które w wyniku koneksji rodzinnych łączyły się lub rozpadały. Początkowo taki związek ukształto-

¹⁵ St. Zajchowska, A. Wędzki, *Żary (w:) Studia nad początkami i zaplanowaniem miast*, t. II, Zielona Góra 1970, s. 529 in. St. Zajchowska, *Rozwój...*, s. 9.

¹⁶ K. Maleczyński, *Najstarsza...*, s. 220.

¹⁷ J. G. Worbs, *Geschichte...*, s. 12.

¹⁸ E. Engelmann, *Geschichte...*, s. 12.

¹⁹ *Ziemia...*, s. 3. n.

²⁰ St. Zajchowska, A. Wędzki, *Żary (w:) Studia...*, s. 532.

wał się pomiędzy Przewozem i Żarami, ale kiedy książę Jan I Żagański kupił dominium Przewóz, sytuacja zmieniła się²¹.

Po bezpotomnej śmierci ostatniego Packa dominium Żary nabyli Bibersteinowie, którzy na początku XV w. kupili jeszcze dobra Trzebiela i w ten sposób odbudowali jedność terytorialną tego obszaru.

Właściciele powstałego w ten sposób państwa stanowego byli od połowy XIV w. lennikami królów czeskich. Stało się to w wyniku opanowania Śląska przez Czechy.

W latach 1490—1512 nastąpiła przerwa w panowaniu Bibersteinów, kiedy Żary były w rękach książąt saskich. W 1551 r., po śmierci Krzysztofa Bilbersteina, rozpadło się to ogromne państwo stanowe na mniejsze dobra feudalne. Boczna linia tego rodu zatrzymała Zasieki, a w 1558 r. Żary kupił biskup wrocławski, Baltazar Promnic. W 1740 r. Brody i Zasieki przeszły w ręce Henryka Brühla.

W wyniku wojny siedmioletniej nastąpił gwałtowny upadek wielkich rodów: Brühlów i Promniców. Zniszczenia spowodowane wojną były tak wielkie, że ostatniemu potomkowi Promniców nie pozostało nic innego jak odstąpić Żary i Trzebiel dworowi saskiemu²².

Postanowieniem traktatu wiedeńskiego z 1815 r. Żary przyłączone zostały do Prus. Utworzyły one w 1816 r. powiat żarski, który przetrwał w niezmienionych granicach do 1954 r. Powstały w tym roku powiat lubski przejął teren dawnego państwa stanowego Brody-Zasieki.

Po II wojnie światowej Żary utrzymały swój graniczny charakter. W dalszym ciągu stanowiły graniczy powiat państwa polskiego, ale i w ramach tego państwa były one granicznym powiatem najpierw woj. wrocławskiego, a od 1950 r. takim samym powiatem woj. zielonogórskiego.

Poza drobnymi zmianami sytuacja taka przetrwała do 1975 r., kiedy to zlikwidowane zostały powiaty, a Żary utraciły swój wpływ jako ośrodek życia społeczno-administracyjnego w regionie. Jednak już na początku lat osiemdziesiątych zaczęło się pojawiać nowe pojęcie, tzw. rejon, który swoim zasięgiem obejmuje znowu teren dawnego powiatu.

Przedstawione tu zmieniające się warunki polityczne nie wpłynęły dezintegrująco na jedność terytorialną kolejnych organizmów administracyjnych. Występowały wprawdzie drobne korekty, ale zasadniczych i nieodwracalnych przekształceń nie obserwujemy.

²¹ St. Kowalski, *Przewóz* (w:) *Studia...*, s. 350.

²² K. H. Rauert, F. Wendig, *Siebenhundert...*, s. 31 in.

3. Żary — centrum gospodarczym ziemi żarskiej

Początek miastu dały prawdopodobnie gród i znajdujące się obok niego skrzyżowanie szlaków handlowych. Czynniki te sprzyjały rozwojowi osadnictwa. Przyjmuje się istnienie conajmniej dwóch osad przedlokacyjnych. Ich rozproszony charakter stawał się stopniowo hamulcem dalszego rozwoju. Dla zlikwidowania tej przeszkody podjął się Henryk Brodaty zadania skupienia ich na niewielkim obszarze. Chodziło też o nadanie powstałemu organizmowi jednolitego statusu prawnego oraz roztoczenie pełniejszej kontroli nad wzrastającą rolą handlu²³.

Wraz z powstaniem miasta nastąpiło przekształcenie go w centrum gospodarcze całego najbliższego obszaru. Dotychczas rolę ośrodka politycznego pełnił gród. Dziewnowie w obawie, że może on stracić swoją pozycję na rzecz powstającego centrum gospodarczego, przenieśli swoją siedzibę bliżej miasta. W ten sposób zamek z miastem stały się zintegrowaną jednostką administracyjno-gospodarczą tego terenu. W takiej sytuacji nadanie praw miejskich w 1260 r. miało już formalny charakter i potwierdzało istniejący stan rzeczy²⁴.

W gospodarce średniowiecznej Żar najważniejszą rolę odgrywały rolnictwo, rzemiosło i handel. Rolnictwo szybko zaczęło tracić na znaczeniu, mimo że miasto jeszcze przez długi okres posiadało 50 łanów ziemi, nadanych mu prawdopodobnie w okresie lokacji. Szczytowy okres rozwoju rzemiosła i handlu przypadł na XV wiek, kiedy wydano większość przywilejów dotyczących rzemiosła, a miastu przyznano prawo bicia własnej monety. W mieście głównymi rzemiosłami były piwowarstwo i sukiennictwo. W okolicznych wsiach przyznano Łużyczanom prawo wytwarzania płótna, jako że uważano je za gorszy gatunek rzemiosła. Wieś była pozbawiona też prawa ważenia piwa, które można było nabycyć tylko w mieście.

Przedmiotem handlu na targach w Żarach była sól, a także miejscowe towary, takie jak: zboże, wełna, len, chmiel, miód, smoła, potaż.

Miasto, mimo ponoszonych ciężarów na rzecz feudała miało możliwość — przez istniejące w Żarach życie dworskie — znacznego rozwoju. Właściciele prowadzili protekcyjną politykę wobec rzemiosła i handlu miejskiego. Baltazar Promnic kupując Żary (1558) zatwierdził wszystkie przywileje mieszczaństwa²⁵.

Zahamowanie tego procesu nastąpiło na początku XVII wieku. Zniszczenia spowodowane wojną trzydziestoletnią zaczyna się usuwać

²³ Taki układ pomiędzy grodem a osadami targowymi istniał w wielu miastach przedlokacyjnych: Zob. J. Muszyński, *Krosno Odrzańskie*. Warszawa-Poznań 1972, s. 32 in.

²⁴ Tamże, s. 54, St. Kowalski, *Gubin...* s. 102.

²⁵ K. H. Rauert, F. Wendig, *Stiebenhundert...*, s. 28.

dopiero w drugiej połowie tego wieku. Zapoczątkowany w tym okresie (koniec XVII w.) rozwój gospodarczy, do czego przyczynili się też przybyli ze Śląska rzemieślnicy²⁶, nabrała szczególnej intensywności w XVIII wieku. Miasto powoli stawało się poważnym ośrodkiem produkcji sukna i płótna, już nie tylko w państwie stanowym, ale i na całych Łużycach. W drugiej połowie XVIII w. coraz większą rolę zaczynały odgrywać manufaktury sukiennicze, blicharskie i płóciennicze. Kupcy żarscy wywozili swoje towary do Niemiec, Polski i Rosji. Obliczono, że około 1800 r. ogólna wartość wywiezionych tkanin wynosiła 1 milion talarów²⁷.

Włączenie Żar w większy organizm gospodarczy, jakim były Prusy, spowodowało przyspieszenie przekształcania systemu manufakturowego w przemysłowy. Dało to możliwość zwiększenia produkcji do takich rozmiarów, że w 1890 r. 55% płótna eksportowanego przez Niemcy pochodziła z Żar²⁸. Rozwój przemysłu włókienniczego spowodował rozbudowę komunikacji i Żary jako jedno z pierwszych miast na historycznie polskich ziemiach, otrzymało połączenie kolejowe.

W czasie II wojny światowej zahamowaniu uległa produkcja przemysłu lekkiego, a w mieście zlokalizowana została część produkcji Focke-Wulf-Flugzeugwerke.

Po wojnie odbudowa życia napotykała poważne trudności. Jeżeli handel i rzemiosło mogły podjąć działalność już w 1945 r., to przemysł zaczęto uruchamiać dopiero na przełomie 1945/46 r. Wynikało to ze specyfiki istniejącego tu przemysłu, głównie włókienniczego z czym wiązał się przede wszystkim brak odpowiednich kadr fachowych. Głównym ośrodkiem kierującym specjalistów do Żar była Łódź, ale nie mogła ona w pełni zaspokoić istniejących potrzeb. Z tego między innymi powodu trzeba było zatrzymać wielu fachowców niemieckich²⁹.

W całym okresie powojennym dominującym działem gospodarki miasta jest przemysł, z najbardziej rozwiniętą jego gałęzią — przemysłem lekkim, włókienniczym i odzieżowy, zatrudniającym ponad 40% aktywnych zawodowo mieszkańców. W dalszym ciągu Żary utrzymały swoją funkcję gospodarczą w rejonie i z tej racji najwięcej zatrudnionych jest też w szeroko rozumianych usługach³⁰.

W całym okresie dziejów miasta i ziemi żarskiej widoczna jest wiodąca rola włókiennictwa. Początkowo występowało ono w postaci rzemiosła, ale od końca XVIII w. stopniowo także przemysłu.

²⁶ St. Zajchowska, *Rozwój...*, s. 35.

²⁷ E. Engelmann, *Geschichte...*, s. 21.

²⁸ Tamże, s. 24.

²⁹ A. Dominiczak, *Proces zasiedlania województwa zielonogórskiego w latach 1945—1950*, Zielona Góra 1975, s. 31.

³⁰ Wł. Szymański, *Żary...*, s. 115.

W dalszym ciągu okoliczne miejscowości posiadają oddziały żarskich zakładów włókienniczych. Struktura zawodowa i społeczna utrzymała od XIX wieku dwie charakterystyczne cechy: duży procent zatrudnionych w przemyśle i usługach oraz znaczna przewaga kobiet.

4. Charakterystyczne cechy ustroju administracyjnego

Peryferyjne położenie w stosunku do innych organizmów politycznych spowodowało, że w Żarach ukształtował się odmienny sposób zarządzania.

W okresie przynależności do Polski obszar między Odrą a Nysą Łużycką podzielony był na okręgi z grodami. Część z nich rozwinęła się później w miasta. Większymi grodami były na południu Żagań a na północy Krosno Odrzańskie³¹.

Na ziemi żarskiej były mniejsze grody, wokół których od początku XIII w. rozwijało się osadnictwo z Łużyc i Śląska, a także Flaman-dii, Turyngii i Frankonii. Na miejsce starych okręgów słowiańskich powstały dobra feudalne. Nastąpił podział okręgu żarskiego między kilka feudalów, którzy wywodząc się z różnych kręgów kulturowych, będą też różnie kształtowali ich oblicze polityczne³².

Przejście Żar pod panowanie czeskie w połowie XIV w. umożliwiło uzyskanie znacznej samodzielności przez powstałe państwo stanowe. Na jego czele stał właściciel, ale wszelkie czynności prawne i proceduralne spełniał w jego imieniu starosta.

Coraz większy wpływ i znaczenie w zarządzaniu uzyskiwały rodzące się stany zbierające się na sejmach krajowych, które sprawowały faktyczną władzę³³.

Specyfiką tego terenu było i to, że funkcjonowały tu dwa prawa słowiańskie — utrzymujące się na wsi oraz niemieckie — wprowadzone w okresie lokowania miasta. Istnienie tego stanu rzeczy ukazuje sporządzony w 1381 r. rejestr ziemski, który wymienia 55 wsi Łużyckich i 3 wsie śląskie³⁴.

Na czele miasta stał burmistrz i rada miejska, ale ponieważ Żary pozostawały prywatną własnością feudała, kompetencje organów samorządowych były ograniczone.

³¹ K. Pieradzka, *Historyczny rozwój granicy Dolnego Śląska do początków czasów nowożytnych*. „Przegląd Zachodni”. R. 4. 1948 nr 718 s. 63—64.

³² J. G. Worbs, *Geschichte...*, s. 10.

³³ U. Kubach, J. Seeger, *Die Kunstdenkmäler der Kreises Sorau und Stadt Forst*, Berlin 1939, s. 16.

³⁴ Tamże, s. 180, *Das Landregister der Herrschaft Sorau von 1381*, wyd. J. Schultze, Berlin 1936, s. IX.

Podobnie było w sądownictwie i dlatego wyższe sądownictwo, zastrzeżone kompetencjami właściciela, sprawowane było przez starostę. Natomiast niższe powierzono przedstawicielom miasta w osobach sędziogo i ławników.

Do końca XVI w. wyborcy mieli prawo wybierania swoich radnych, ale pogłębiająca się walka klasowa skłoniła właściciela do zawieszenia wyborów i ustanowienia radnych mianowanych. Doprowadziło to do dalszego wzmocnienia władzy pana feudalnego, ale nie złagodziło walki pomiędzy patrycjatem a pozostałą ludnością. Dopiero ustanowienie kontroli nad działalnością radnych złagodziło istniejący konflikt³⁵.

Wprowadzenie pruskiej konstytucji (1816) przerwało okres kształtowania się w Żarach ich własnego administracyjnego oblicza. Wprawdzie utworzenie powiatu zarskiego było kontynuacją terytorialną dawnego państwa stanowego, jednakże już w nowym kształcie administracyjnym. Na czele powiatu stał starosta (landrat), a w mieście funkcję taką pełnił burmistrz (burgermeister). Prawo wyborcze było uzależnione od wysokości posiadanego dochodu³⁶. Mimo tych ograniczeń, wzrosła znacznie samorządność miejska, która teraz nie była ograniczona wolą właściciela.

W kształtowaniu administracji po II wojnie światowej dostrzegamy dwa etapy. Zaraz po wyzwoleniu ustanowiono komendanturę wojenną i niemieckie organy administracyjno-porządkowe. W drugim etapie, który rozpoczął się w maju 1945 r., nastąpiło przejmowanie kompetencji przez administrację polską. Na czele nowej administracji stali początkowo pełnomocnicy, ale od połowy 1946 r. ich urzędy przekształcono w Starostwa i powołano miejskie i powiatowe rady narodowe. W mieście od samego początku istniał urząd burmistrza, który stał na czele Zarządu Miejskiego³⁷.

System ten utrzymał się do 1950 r., kiedy zlikwidowano urząd starosty i burmistrza oraz Zarząd Miejski, a w ich miejsce wprowadzono przewodniczących prezydów PRN i MRN.

W 1975 r. zlikwidowano Prezydium Miejskiej Rady Narodowej, a w jego miejsce utworzono Urząd Miasta oraz Miejską Radę Narodową.

Na początku lat osiemdziesiątych pojawiło się wspomniane już nowe określenie — rejon, odnosczące się jednak — jak dotąd — tylko do niektórych dziedzin życia społeczno-administracyjnego.

³⁵ J. G. Worbs, *Geschichte...*, s. 167.

³⁶ E. Engelmann, *Geschichte...*, s. 40.

³⁷ AP..., sygn. I-25.

5. Specyfika życia społeczno-kulturalnego

Powstaniu stosunkowo późno zwartej sieci osadniczej należy przypisywać, że na omawianym terenie widoczny jest brak zabytków romańskich, których występowanie zostało dość wyraźnie udokumentowane na Śląsku i na górnych Łużycach. W budownictwie późniejszego okresu stylowego widać wyraźnie wpływy kulturalne Śląska, czego przykładem są wczesne kościoły wiejskie mające stropy sklepione oraz absydy w odróżnieniu od kościołów na zachód od Nysy, gdzie bezabsydowe kościoły posiadają strop płaski³⁸.

Kulturalny obraz średniowiecznych Żar nie odbiegał od innych miast. Życie kulturalne koncentrowało się wokół zamku, kościołów i klasztoru franciszkanów.

Sytuacja zmieniła się na początku XVI wieku, kiedy powstała szkoła łacińska, a w następnych latach dotarła do miasta Reformacja. Szybkie postępy Reformacji związane były z uciskiem narodowościowym i feudalnym. W rękach feudałów świeckich i duchownych znajdowała się władza w mieście oraz na wsi. Szczególnie na wsi ucisk narodowościowy wywołał duże niezadowolenie. Nie przypadkowo pierwszą miejscowością państwa stanowego, która przyjęła naukę Lutera była wieś Lubanice³⁹. Reformacja zastała kościoły niemal we wszystkich wsiach i dlatego nie wniosła nic nowego w budownictwie sakralnym. Znacznie więcej przykładów renesansowego budownictwa możemy wskazać w mieście⁴⁰.

Dopiero przełom XVII i XVIII w. przyniósł poważne i charakterystyczne zmiany w życiu kulturalnym miasta oraz państwa stanowego Żary-Trzebień. W okresie tym tworzyli i pracowali w Żarach tak wybitni przedstawiciele kultury barokowej, jak: J. F. Teleman, G. Printz, E. Neumeister.

Obok zamku powstał wówczas wspaniały zespół pałacowo-ogrodowy Promniców.

Rozwijało się też budownictwo miejskie. Powstało wtedy szereg kamieniczek przy głównych ulicach, dwu — lub trzypiętrowych a na bocznych jedno-piętrowych, stojących szczytem do ulicy.

Na wsiach szlachta budowała również swoje dworki w stylu barokowym. Domy tam budowane były drewniane i z małymi podcieniami od strony szczytowej⁴¹.

Promnicowie, którzy gościli u siebie często królów polskich Augus-

³⁸ H. Kubach, J. Seeger, *Die Kunstdenkmäler...*, Żary 1912, s. 30.

³⁹ K. Wilke, *Chronik der Parochie Laubnitz im Kreise Sorau*, Żary 1912, s. 30.

⁴⁰ St. Kowalski, *Zabytki środkowego Nadodrza*, Zielona Góra 1976, s. 288--298.

⁴¹ H. Kubach, J. Seeger, *Die Kunstdenkmäler...*, s. 17. in.

ta II Mocnego i Augusta III Sasa, i między innymi z tego powodu prowadzili wystawne życie dworskie⁴², przyczynili się do rozwoju miejscowego rzemiosła artystycznego oraz rozwoju manufaktur.

Dla potrzeb rodzącego się przemysłu założona tu została w 1786 r. szkoła zawodowa, tzw. szkoła tkacka.

Powstające manufaktury zakładano na południe od murów miasta. Utrudniało to kontakt z miastem i dlatego już od 1820 r. zaczęto je systematycznie burzyć.

Włączenie do Prus spowodowało, podobnie jak w przypadku gospodarki i administracji, przerwanie procesu kształtowania się własnego oblicza kulturalnego Żar. Sytuacja ta wystąpiła głównie w pierwszej połowie XIX w., a wynikała z intensywnego procesu germanizacyjnego. W drugiej połowie tego wieku zachwył postępowym uprzemysłowieniem zaczął ustępować refleksji nad przeszłością, czego dobitnym przykładem było powstanie muzeum, gdzie zaczęto gromadzić dorobek kulturalny miasta i ziemi żarskiej. Nawiązując do dawnych tradycji bibliotecznych franciszkanów, Promniców, Petrego, utworzono pod koniec XIX w. dużą bibliotekę w Żarach. Powstanie tych tak ważnych ośrodków kultury było zasługą Związku Historycznego i Związku Upiększania Żar. Związkom tym należy zawdzięczać, że stare średniowieczne śródmieście zachowało swój kształt⁴³.

Warto pamiętać i o tym, że był to okres intensywnej działalności społecznej, bo w mieście powstało aż 23 takich właśnie organizacje obejmujących niemal wszystkie dziedziny życia.

Szkolnictwo miało w pierwszym okresie pomagać w procesie germanizacji. Jego dynamiczny rozwój w następnym etapie związany był z industrializacją. Właśnie z tego względu system oświatowy miał tu już bardziej rozwinięty charakter, bo rozpoczynał się od kształcenia na najniższym poziomie a kończył wyższą szkołą włókienniczą⁴⁴. Szybka odbudowa szkolnictwa w 1945 r. miała również aspekt polityczny i związana była z potrzebą repolonizacji i zagospodarowania tych ziem. Najwcześniej bo już we wrześniu 1945 r., otwarto nowy rok nauczania w szkolnictwie podstawowym, a dopiero 15 listopada 1945 r. w szkolnictwie średnim. Pierwsze przedszkole otwarto 1 grudnia 1945 r. W ciągu roku szkolnego 1945--46 powstały też pierwsze szkoły powszechne na terenie powiatu. Od 1947 r. zaczęły działać szkoły zawodowe i placówki oświaty dla dorosłych. Ważnym zagadnieniem stało się organizowanie kursów dla repatriantów słabo władających językiem polskim⁴⁵.

⁴² J. Magnus, *Historische Beschreibung der Hoch Recch Grafflichen Promnitzschen Residentz-Stadt Sorau*, Zary. 1710, s. 24 in.

⁴³ E. Engelmann, *Geschichte*, s. 41.

⁴⁴ Tamże, s. 60, n.

⁴⁵ J. Kurcewicz, *Oświata żarska w XXX-leciu PRL (w:) Ziemia*, s. 78

Życie kulturalne ogniskowało się początkowo wokół zakładów pracy, gdzie masowo zaczęto organizować świetlice. Głównymi imprezami były wieczorki taneczne i wystawiane własnymi siłami przedstawienia teatralne⁴⁶.

Animatorami tych wszystkich poczynań były organizacje polityczne i społeczne. Wśród partii politycznych główną rolę odgrywały PPR i PPS, a na terenie powiatu SL.

Aktywna współpraca wymienionych partii uniemożliwiła rozwinięcie szerszej działalności przez PSL.

W ruchu młodzieżowym dominowały wyraźnie ZWM, OMTUR i ZHP, które wyróżniały się na tle innych organizacji młodzieżowych woj. wrocławskiego⁴⁷.

W tym czasie powstało szereg klubów i kół sportowych, jednak tylko dwa (Promień i Włókniarz) miały większe znaczenie. W ich szeregach występowali znani na arenie krajowej sportowcy. Znaczne sukcesy sportowe spowodowały, że żarskim działaczom powierzono na początku lat pięćdziesiątych tworzenie kilku organizacji stopnia wojewódzkiego⁴⁸.

Od połowy lat pięćdziesiątych Żary stały się ważnym ośrodkiem życia kulturalnego na mapie woj. zielonogórskiego. Dzięki tym sukcesom możliwe były dalsze inwestycje, które poprzez adaptację i odbudowę stworzyły lepsze warunki uprawiania kultury umysłowej, artystycznej i fizycznej⁴⁹.

W znacznie gorszej sytuacji lokalowej pozostała służba zdrowia i oświata, gdzie do dziś korzysta się z wybudowanych w XIX i na początku XX wieków obiektów. Zbudowane w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych szkoły a w latach siedemdziesiątych przychodnia lekarska w nieznanym stopniu mogły zaspokoić narastające w tym zakresie potrzeby⁵⁰.

⁴⁶ J. Kamiński, *Rozwój kultury w powiecie żarskim w latach 1945–1975*, (w:) *Ziemia...*, s. 83 in.

⁴⁷ H. Szczegółka, *Narodziny władzy ludowej w powiecie* (w:) *Żary...*, s. 71.

⁴⁸ J. Kamiński, *Sport żarski w XXX-leciu PRL* (w:) *Ziemia...*, s. 147.

⁴⁹ Uchwała KM PZPR z listopada 1982 r.

⁵⁰ Uchwała MRN z października 1983 r.